

Monika Heldoorn
Studentnummer: 5263301

Volstrekt geen bloemen.

Een historisch onderzoek naar de ontwikkeling van rouwkaarten ten opzichte van de ontzuiling en de 20^e eeuwse houding tegenover de dood

Beroepsproduct Geschiedenis van het Christendom

Docent: Kor Grit
Vakcode: 19HKGBP

Inleverdatum: 29 januari 2026

Figuur 1: Coverafbeelding, onderzoek in het RAZU

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1: Historisch en thematisch kader	5
1.1 Verzuiling en ontzuiling	5
1.2 Omgaan met de dood en rouw door de eeuwen heen	6
1.3 Teksten op rouwkaarten, rouwadvertenties, graven en bidprentjes	9
Hoofdstuk 2: Onderzoek en bevindingen.....	12
2.1 Verhouding met en zonder religieuze referentie	13
2.2 Is aan rouwkaarten af te zien tot welke zuil iemand behoort?	15
2.3 Ontwikkeling in het gebruik van standaardfrases.....	17
Conclusie	19
Waarom is dit onderzoek van belang voor de hedendaagse samenleving?	19
Waarom is dit onderzoek van belang voor het vak van geestelijk begeleider?	20
Verantwoording	21
Reflectie	22
Waarom is dit onderzoek van belang voor mezelf?	22
Bibliografie en afbeeldingen.....	23

Inleiding

In de afsluitende module van de leerlijn *Geschiedenis van het Christendom* stond het Nederlandse religieuze landschap van de 19^e en 20^e eeuw centraal. Aan de hand van een historisch onderzoek laten studenten zien dat ze het verband kunnen leggen tussen een specifiek, zelfgekozen onderwerp met (christelijke) traditie, maatschappelijke ontwikkelingen en de huidige samenleving.

Al in september wist ik dat ik me – vooruitlopend op het vak *Antropologie van de dood*, dat ik vanaf februari voor m'n minor volg – wilde verdiepen in de omgang met sterven en rouw. Hoe heeft dit zich in de laatste eeuwen ontwikkeld? Ik ben bekend met het werk van de Franse historicus Philippe Ariès, die in 1977 een boek uitbracht dat in het Nederlands verscheen met de ondertitel 'Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken' (Ariès, 1987/2003). Mijn onderzoek had echter smallere kaders nodig. Het thema verzuiling / ontzuiling intrigeert me; het idee dat je leven omstreeks 1930 als het ware was voorgeprogrammeerd binnen de ideologische zuil waarin je leefde – en dat dit rond 1965 in betrekkelijke korte tijd verdween op de golf van ontkerkelijking en individualisatie. Maar na afbakening in periode bleef nog steeds een breed onderzoeksveld over. Ik besloot me vooral te focussen op mijn eigen regio. Zo ontdekte ik dat het Regionaal Archief Zuid-Utrecht (RAZU) beschikte over verzamelingen rouwkaarten. En die leken me ideaal voor onderzoek, want ik was meteen al een frase tegengekomen die ik zelf niet kende: 'Heden behaagde het de Heere om van onze zijde weg te nemen...' Dit zegt natuurlijk iets over mijn bubbel (de hedendaagse zuil?), want mijn Nederlandse familie heeft vooral socialistische wortels¹. Maar, dacht ik, als taalgebruik verandert door de decennia heen, kan een stapel rouwkaarten misschien ook wat zeggen over het effect van de ontzuiling op de samenleving en of onze rouwbeleving zich daarmee zichtbaar heeft ontwikkeld.

Daarmee luidt mijn onderzoeksvraag:

Hoe spiegelen twee maatschappelijke elementen uit de 20^e eeuw – de ontzuiling en de houding ten opzichte van de dood – zich in rouwkaarten uit het zuidoosten van de provincie Utrecht uit de periode 1920 – 1980?

Daarbij stel ik de volgende deelvragen:

- Wat is de verhouding tussen rouwkaarten met en zonder religieuze referentie?
- Is aan rouwkaarten af te zien tot welke zuil iemand behoort?
- Is er een ontwikkeling zichtbaar in het gebruik van bepaalde standaardfrasen?

Deze vragen werk ik uit in het tweede hoofdstuk, maar ik licht alvast een tipje van de sluier op van §2.2. Toen ik het archiefmateriaal ging onderzoeken ontdekte ik al snel iets

¹ Mijn Oostenrijkse moeder is Rooms-Katholiek opgevoed, maar Oostenrijk is een heel ander taalgebied met een andere geschiedenis en culturele gebruiken.

opvallends: tot 1960 waren rouwkaarten allemaal op dezelfde manier vormgegeven, als een brief die één was met de enveloppe. Daarna komt er steeds meer persoonlijkheid in de vormgeving van de rouwkaart.

Voordat ik hier dieper op in ga, schets ik in Hoofdstuk 1 eerst het historisch en thematisch kader. Welke informatie is relevant over verzuiling en ontzuiling, over onze omgang met de dood / rouw? Wat moeten we weten over de historische context van rouwkaarten, rouwadvertenties en bidprentjes in die periode? In Hoofdstuk 2 analyseer ik mijn archiefmateriaal aan de hand van de deelvragen. Daarna kom ik tot een conclusie. Hoe spiegelen de beschreven maatschappelijke processen zich in dit onderzoek? Ik beantwoord de onderzoeksvraag en verwoord de relevantie van het onderzoek voor de hedendaagse samenleving én voor het vak van geestelijk begeleider. Daarna verantwoord ik het onderzoek en reflecteer ik op wat het mij gebracht heeft.

In deze inleiding heb ik de aanleiding tot mijn onderzoek geschetst, een onderzoeksvraag en deelvragen geformuleerd en de leeswijzer voor dit stuk gegeven.

Hoofdstuk 1: Historisch en thematisch kader

In het eerste hoofdstuk geef ik aan de hand van literatuur (secundaire bronnen) achtergrondinformatie bij dit onderzoek. Ik bespreek achtereenvolgens de verzuiling en ontzuiling, voornamelijk aan de hand van het boek *Nederlandse religiegeschiedenis* (Eijnatten & Lieburg, 2006); dan volgt een beknopte geschiedenis van de menselijke omgang met dood en rouw aan de hand van *Het uur van onze dood* (Ariès, 1987/2003) en *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd* (Elias, 1984/1990); en tot slot schets ik de context van teksten op rouwadvertenties, graven en bidprentjes aan de hand van *Geschiedenis van de dood. Rituelen en gewoonten in Europa* (Cock, 2006), *Toch nog onverwacht... Rouwadvertenties uit het leven gegrepen* (Boer, 2011) en diverse andere publicaties.

1.1 Verzuiling en ontzuiling

In deze paragraaf sta ik stil bij de historische en sociologische context van de verzuilde samenleving en individualisering en ontkerkelijking die daarop volgde.

Na de Eerste Wereldoorlog was er in Nederland een ‘dynamisch evenwicht’ ontstaan van vier grote bevolkingsgroepen: orthodoxe protestanten, rooms-katholieken, sociaaldemocraten en liberalen (Eijnatten & Lieburg, 2006, p. 303). Op het hoogste niveau werkten deze groepen samen, maar binnen de ‘zuilen’ – zoals ze werden genoemd – was er sprake van geheel eigen systeem van verenigingen en winkels, kranten en tijdschriften, symboliek en gewoonten. De zuilideologie werd stevig neergezet en onder ‘effectieve sociale controle’ ontstond een ‘sterke groepsgeest’ (p. 305). Met name de gereformeerden en katholieken waren in hun zuil ‘opgesloten’ (p. 315), maar naast de vier hoofdgroepen was er ook in de eerste helft van de 20^e eeuw ruimte voor diversiteit in Nederland: oecumenisch, humanistisch, theosofisch, communistisch, joods - om maar een aantal kleinere levensbeschouwelijke groepen te noemen (pp. 315-322). ‘Al ruim vóór de Tweede Wereldoorlog hadden vrijzinnigen zich niet bijzonder enthousiast getoond over de orthodox-protestantse zuilenbouw’ (p. 323). De afkeer van deze strak georganiseerde, soms als beklemmend ervaren zuilen brak pas echt door na de wederopbouw. Omstreeks 1965 ontwikkelde ‘een naar binnen gekeerde en gezagsgetrouwe samenleving’ zich ‘tot een welvarende, geïndividualiseerde en libertijnse maatschappij’ (p. 328). De ontzuiling was een feit.

Bij dat proces van *individualisering* blijf ik nog even stilstaan. Sociologisch wordt dit begrip gebruikt als mensen breken met ‘traditionele verbanden, zoals de familie, de lokale gemeenschap en de kerk en in toenemende mate zelf willen en/of moeten bepalen hoe zij hun leven vormgeven’ (Dekker & Stoffels, 2011, p. 109). Je zou deze postmoderne samenleving kunnen samenvatten als ‘the exhilarating freedom to pursue anything and the mind-boggling uncertainty as to what is worth pursuing and in the name of what one should pursue it’ (Bauman, 1992, p. vii).

In de 20^e eeuw vond een grote maatschappelijke omwenteling plaats. De voordelen van een zuil zijn duidelijkheid en verbondenheid, maar het eenduidige karakter kan verstikkend aanvoelen. De voordelen van de postmoderne, ontzuilde samenleving zijn persoonlijke vrijheid en grenzeloze mogelijkheden, maar tegelijkertijd kunnen mensen zich daardoor verloren voelen. Deze context speelt een rol in de analyse van mijn onderzoek.

1.2 Omgaan met de dood en rouw door de eeuwen heen

In deze paragraaf vat ik heel kort de mentaliteitsgeschiedenis samen die historicus Philippe Ariès verwoordde in zijn studie naar de omgang van de westerse mens met de dood. Volgens hem zijn er door de eeuwen heen vijf omgangsvormen waar te nemen die elkaar min of meer chronologisch opvolgen, naar gelang de samenleving zich ontwikkelt. Ik blijf langer stilstaan bij de fase die volgens Ariès in de 20e eeuw aan de orde is, en waarop socioloog Norbert Elias als reactie een essay schreef.

Het uur van onze dood (Ariès, 1987/2003) deelt de menselijke omgang met de dood in de afgelopen duizend jaar in het christelijke West-Europa op in een vijftal hoofdfasen:

Middeleeuwen	De getemde dood / Wij moeten allen sterven Dit is een houding die volgens Ariès tijdloos is en misschien wel teruggaat tot de prehistorie (p. 13), maar vooral goed in literatuur te bestuderen valt, ‘van Homerus tot Tolstoj’ (p. 37). Het is een wereld die vertrouwd is met de dood, waarin de dood iets alledaags is.
Renaissance	De dood van het individu Vanaf de late middeleeuwen gaan de christelijke eschatologie en het Laatste Oordeel een grotere rol spelen in de houding tot de dood. Ineens gaat het over ‘mijn’ dood (p. 116) en, daarmee samenhangend, <i>artes moriendi</i> , goed sterven (p. 117). Drukkunst speelt een rol in de verspreiding van deze ideeën (p. 117).
16 ^e – 18 ^e eeuw	De ongetemde dood / De dood alomtegenwoordig De reformatie en contrareformatie hebben, samen met denkers als Erasmus en de heilige Ignatius en zijn <i>Geestelijke Oefeningen</i> , tot gevolg dat men het niet langer heeft over goed sterven, maar over goed leven, leven met de gedachte aan de dood (pp. 314-315). De dood komt daarmee op afstand te staan: ‘de mens van de vroegmoderne tijd begin een aarzeling tegenover zijn stervenstuur te krijgen’ (p. 329). In de 17 ^e en 18 ^e eeuw (Verlichting) wordt deze afstand nog groter, als het dode lichaam voorwerp wordt van wetenschappelijke studie (p. 370). Er ontstaat een contrast tussen

levende en dode (waarbij het lijk in sommige kringen ook weer lust opwekt) (p. 390).

19e eeuw

De dood van de ander

De tegenreactie op de Verlichting (rede, rationeel) is de Romantiek, die gepaard gaat met 'indrukwekkend rouwvertoon' en 'dramatische scènes' (p. 428). In de 19e eeuw ontstaat ook het kerngezin zoals we dat vandaag de dag kennen, en Ariès put voor zijn onderzoek uit brieven en dagboeken. Wat hij hieruit opmaakt noemt hij een 'belangrijke wijziging in de houding tegenover de dood' (p. 461): het duikt met 'ongekende kracht' op en is 'binnen een of twee generaties alom geaccepteerd' (p. 461)². Opeens is de dood van de ander moeilijk te verdragen. Het grote verdriet uit zich in bijvoorbeeld souvenir-sieraden (p. 480) en een nieuwe ontwikkeling van begraafplaatsen (p. 495) als park waar je overledenen kunt herdenken (p. 577).

Figuur 2: een voorbeeld van een souvenir-sieraad uit Museum Tot Zover (foto: 21.12.2025). Het verwerken van haar is volgens het museum eeuwenoud, maar kent in de 19e eeuw een bloeitijd.

20e eeuw

De dood als negatief van zichzelf: de verboden / verborgen dood

'Vanaf het begin van de 20e eeuw was er dus een psychologisch klimaat gerijpt dat de dood uit de samenleving verwijderde, hem zijn karakter van publieke ceremonie ontnam en er een privéaangelegenheid van maakte' (p. 601). Dat wordt nog erger, schrijft hij, als 'hospitalisatie van terminale patiënten' algemeen wordt. Dit maakt de afstand tot de familie groter. Mensen sterven alleen, niet meer in hun eigen huis. Uiteindelijk wordt sterven iets schaamtevols en verbodens (Ariès noemt hier het artikel *Pornography of Death* dat antropoloog G. Gorer in 1955 publiceerde). Er ontstaat een 'afwijzing' ten opzichte van de dood en 'onderdrukking van uitingen van rouw' (p. 601). Het bijwonen van

² En hij geeft hier een van mijn lievelingsboeken, *Wuthering Heights* van Emily Brontë, als 'missing link' tussen de 18e en 19e eeuwse opvattingen over de dood.

een begrafenis is halverwege de 20e eeuw niet langer een vertrouwd iets en kinderen worden zelfs bij de uitvaart van hun ouders weggehouden (p. 602). Dit is geen 'onverschilligheid', zegt Ariès, maar hangt samen met de visie op de dood als 'strikt persoonlijke en privé-bedroefdheid' (p. 603). 'Rouw is een *extension of modesty*' (p. 604). Het is hem duidelijk dat dit ligt aan de 'meedogenloze druk van de samenleving', 'deze weigert deel te nemen aan de emoties van de rouwenden' wat 'in feite een manier [is] om de aanwezigheid van de dood af te wijzen' (p. 606). Hij vervolgt op dezelfde pagina dat, in het midden van de 20^e eeuw, in de 'meest individualistische en verburgerlijkte westerse milieus' emoties worden gezien als afwijking: 'Een huilbui wordt een zenuwcrisis. Verdriet hebben is een ziekte'. Het gevolg is dat rouwenden steeds verder in een isolement raken: 'de telefoon gaat niet meer, de mensen mijden je.' Psychologen, daarentegen, geven meteen al aan dat dit een gevaarlijke en abnormale houding is ten opzichte van emotie en rouw, 'iets wat altijd bij de menselijke natuur heeft gehoord' (p. 607).

In zekere zin kan ik me voorstellen dat deze houding ten opzichte van de dood past de bij de medicalisering en de wederopbouw; bij de gedachte van maakbaarheid die van beide uitgaat. Het past ook bij het proces van individualisering, waar ik in de vorige paragraaf aandacht aan besteedde. Maar zou er niet ook een verband zijn tussen het ontkennen van emotie en de verschrikkingen van de Eerste en Tweede Wereldoorlog? Was de horror niet gewoon te groot? 'Though they are masters of the atomic bomb, yet it is created only to destroy them' (Beauvoir, 1948/2015, p. 7). Kunnen existentialisten licht werpen op dit onderwerp? Psychologisch en filosofisch valt hier vast nog veel te zeggen, maar dat laat ik verder buiten dit onderzoek.

Een aanvulling is de koppeling die Gorer in 1965 benoemt in *Death, grief and mourning, a study of contemporary society*. Hij ziet een verband met de verandering van religieuze overtuigingen. 'Lange tijd werd het lichaam gezien als zwak, zondig en vergankelijk. Hiertegenover stond echter de onsterfelijkheid van de ziel' (Dop, 2008, p. 77). Wanneer in de 20e eeuw de ontkerkelijking doorzet, valt daarom ook de steun aan rouwenden weg, zo vat Dop Gorers observatie samen.

Socioloog Norbert Elias reageert met een essay op Ariès. Hij noemt de studie van Ariès eenzijdig: wat nou rustig sterven in de middeleeuwen? De pest vrat om zich heen en de steden werden groter. Tegenover die *ars moriendi* stond de angst die boetepredikers zaaiden. 'In het licht van milieuvervuiling en kernwapens zou het interessant zijn om het sociale niveau van de angst voor het sterven in onze eigen tijd te vergelijken met dat van eerdere civilisatiefasen met (...) een geringere beheersing van epidemische en andere

ziektes' (Elias, 1984/1990, p. 20). Hij vervolgt: 'Wat in het verleden vaak troost en hulp gaf, was de aanwezigheid van andere mensen bij het sterven'. Dat is ook de lijn van zijn betoog: de dood zelf 'heeft niets verschrikkelijks'. Sterven kan natuurlijk een lijdensweg zijn, en 'levenden lijden wanneer een geliefde of vriend sterft' (p. 77). Maar wat moeten we als '*homo clausus*, (...) een mens die zich afgesloten en alleen voelt' (p. 78)? 'We moeten misschien toch duidelijker de dood bij de naam noemen en niet net doen of hij een geheim is' (p. 77).

In deze paragraaf heb ik de vijf houdingen ten opzichte van de dood, die door Ariès zijn beschreven, kort samengevat. Bij de laatste houding, die prevalent was in de periode waarover mijn onderzoek gaat, heb ik langer stilgestaan. Kritiek kwam onder andere van Elias. Voordat ik verder ga met de volgende paragraaf wil ik graag nog benoemen dat er inmiddels weer een volgende ontwikkeling zichtbaar is. In de Masterscriptie *Het taboe op sterven na dood* wordt het grootschalige afscheid van André Hazes aangehaald: 50.000 mensen in de ArenA (Dop, 2008). De uitvaart van Lady Diana in 1997 is een voorbeeld van hetzelfde fenomeen. De dood en rouw zijn weer publiekelijk geworden.

1.3 Teksten op rouwkaarten, rouwadvertenties, graven en bidprentjes

Over rouwkaarten bleek weinig literatuur te zijn, zo bevestigde ook de bibliothecaris van Museum Tot Zover. In deze paragraaf maak ik daarom gebruik van wat er over (taalgebruik op) rouwadvertenties, graven en bidprentjes is geschreven.

De eerste rouwadvertentie in Nederland verscheen in 1793 (Paardekooper, 1993). Op de drempel van de 19e eeuw past dit in de trend die Ariès waarneemt: we willen de dood van onze naasten publiekelijk gedenken. Herman Franke onderzocht in 1984 hoe de inhoud van overlijdensadvertenties veranderde sindsdien, om de vraag te kunnen beantwoorden 'wat dit zegt over de houdingen van mensen tegenover de dood van verwante anderen' (Franke, 1984). Franke schrijft dat rouwadvertenties een alternatief vormen voor rouwbrieven (pp. 287-288). Ook schrijft hij, over begin 20^e eeuw: 'Vormelijke en sterk gestandaardiseerde uitdrukkingen winnen het voor lange tijd van een meer persoonlijke, meer emotioneel geladen en meer gevarieerde woordkeus. Er zijn aanwijzingen dat vooral in de allerhoogste kringen de eerste afkeer van dit openlijk vertoon van gevoelens ontstond' (p. 320). Vanaf 1960 verandert dat, vervolgt hij, als 'op veel terreinen in het leven knellende banden [worden] afgelegd en ook in overlijdensadvertenties ging men over tot een meer emotionele en meer gevarieerde woordkeus'. Toch neemt hij ook in 1984 nog veel weerstand waar tegen het publiekelijk uiten van emoties rond de dood. Franke benoemt een boekje dat in 1980 is uitgegeven door *Libelle*, *100 vragen over begraven en cremieren*. Daarin wordt het volgende (volgens Franke typografisch zeer poëtisch) opgetekend:

Vroeger had de rouwbrief
altijd een zwarte of paarse rand
Later is er grijs bij gekomen
En tegenwoordig kan men ook
blanco rouwbrieven laten drukken
(Franke, 1984, p. 322).

Veel mensen verzamelen rouwadvertenties (Paardekooper, 1993, p. 123). ‘Onzorgvuldig taalgebruik kan merkwaardige, vaak onbedoelde, effecten hebben’ (Boer, 2011, p. 11). De Boer, die rouwadvertenties in *Trouw* onder de loep nam, zag hoe ‘moeilijk het is God te duiden’: ‘*de Heer, de HERE, de HEERE, de Heere, de Here, Heer en Heiland, God de Here, God, de Rots, Vader in de hemel, de Naam, de Eeuwige*’ (p. 17). De Boer geeft meerdere treffende voorbeelden van hoe mensen worstelen met zinsopbouw en daardoor onbedoeld iets geestigs zeggen: ‘Na een lang en zinvol leven heeft de Here tot Zich genomen...’ (p. 18).

Toch kiezen we onze woorden op een voorzichtige manier: ‘Voorzichtig betekent enerzijds dat we ons aanpassen aan de gangbare terminologie, anderzijds dat we al te directe termen proberen te vermijden. Maar die twee hebben met elkaar te maken, want termen die eens zachter klonken, worden in de loop der jaren sleets, algemener, gewoner. *Sterven*, dat van oorsprong zelf ‘slapen’ betekent, is te bekend en daarmee te direct geworden. Het wordt in advertenties dan ook nauwelijks meer gebruikt, terwijl *ingeslapen* (vooral in de combinatie ‘is vredig ingeslapen’) aan populariteit wint’ (Paardekooper, 1993, p. 124).

Ook op veel grafstenen staan, behalve een naam, geboorte- en sterfdatum, teksten met ‘een boodschap of “moraal”, meestal van religieuze oorsprong’ (Cock, 2006, p. 402). Dit wordt, vervolgt De Cock, ook wel een epitaaf genoemd, zoals op oude graven ‘*Requiescat in pace*’ of ‘*Deus est amor*’. Grafteksten zijn vaak tijdgebonden (p. 403), soms gericht tot de dode: ‘*Liefste, ik hou van je*’ (p. 403) en soms biografisch: ‘*Bons époux, bons hôteliers*’ (p. 404). ‘Elk graf is de tegenhanger van een huis’ (Ariès, 1987/2003, p. 577).

Dan zijn er nog, vanuit de katholieke traditie, de bidprentjes (ook wel gedachtenis- of doodsprentjes genoemd). Deze zijn bedoeld om de ‘nagedachtenis aan de overledene levend te houden en mensen te vragen te bidden voor zijn of haar ziel’ (CBG, 2023). ‘De voorkant van een bidprentje bestaat van oudsher uit een religieuze voorstelling, bijvoorbeeld een afbeelding van Maria, Jezus of een heilige. Later werd ook wel voor een portret(foto) gekozen van de persoon voor wie het prentje werd uitgegeven. Op de achterkant staan gegevens over de persoon in kwestie. Het prentje bevat vaak ook een oproep tot gebed of een Bijbelse tekst’ (CBG, 2023). Er bestaan verschillende verzamelingen van bidprentjes, zoals bij het Centrum voor Familiegeschiedenis en het Nederlands Bidprentjes Archief (Janssen, 2025).

In mijn literatuuronderzoek naar rouwadvertenties, grafstenen en bidprentjes, waarin ook de rouwbrief zijdelings voorkomt, is dezelfde tendens terug te zien als in de eerste twee paragrafen voorbijkwam. Zeker in het begin van de 20^e eeuw was er sprake van een zeer formele, afstandelijke houding tot de dood. Vanaf ongeveer 1960 – ontzuiling en individualisering – komt hier langzaam verandering in. Zouden de rouwbrieven en -kaarten die ik heb onderzocht hetzelfde verhaal vertellen?

Hoofdstuk 2: Onderzoek en bevindingen

In dit tweede hoofdstuk analyseer ik mijn primaire bron – de RAZU-archiefmappen met verzamelde rouwkaarten uit de periode 1912-1991 – aan de hand van de gestelde deelvragen. De oudste kaart was van vóór 1920 en een handvol kaarten dateerde na 1980; het archiefmateriaal is daarmee net wat breder dan mijn onderzoeksvraag. Aan de hand van grafieken en tabellen verklaar ik wat ik waarneem.

Voor dit onderzoek heb ik vier verzamelingen met rouwbrieven en -kaarten onderzocht.

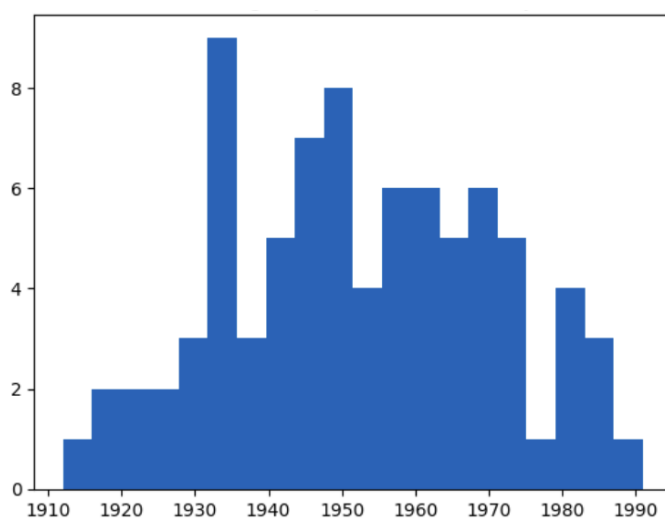
Verzameling 1: Een verzameling rouwkaarten uit de periode 1918-1991, hoofdzakelijk gericht aan Jan van Cooten en aan de familie Van Woudenberg, geschonken door H. van Brenk te Leersum, 16 maart 2017 (RAZU, 2017). Dit is het meest uitgebreide archiefstuk dat ik onderzocht, bestaande uit vier deelverzamelingen.

Verzameling 2: Dit archief bevat stukken van en over Ockert Tobias de Villiers Rooseboom (1884-1977), een aantal van zijn verwanten en hun nalatenschappen. Map 8 bevat rouwkaart en rouwannonce (RAZU, 2014).

Verzameling 3: Fam. Ruys - De Leeuw. Map 24 uit dit archief bevat rouwkaarten, visitekaartjes en krantenknipsels uit de periode 1912-1996 (RAZU, 2017).

Verzameling 4: Deze inventaris ontsluit het archief van mevr. N.C. (Loek) Caspers (1924-2019). Het is voornamelijk gevormd rond haar publicaties over het verzet in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug en omgeving tijdens de Tweede Wereldoorlog. Map 72 uit dit archief bevat necrologieën en rouwannonces 1944-2017 (RAZU, 2019).

In totaal heb ik rouwbrieven en -kaarten van 81 verschillende overledenen bekeken op factoren die aansluiten op mijn deelvragen. Dit heb ik kwantitatief uitgewerkt en komt in de volgende paragrafen aan bod. De aantallen zijn als volgt verdeelt over de tijd:

Figuur 3: Onderzochte rouwbrieven en -kaarten per jaartal

Na deze inleiding op mijn archiefonderzoek werk ik de verschillende deelvragen uit.

2.1 Verhouding met en zonder religieuze referentie

In deze paragraaf beantwoord ik de eerste deelvraag: *Wat is de verhouding tussen rouwkaarten met en zonder religieuze referentie?* Hierbij heb ik gekeken naar de verwijzing naar God, Jezus of de Bijbel. In de volgende tabel is het resultaat af te lezen:

Archief	Totaal aantal	Referentie God	Geén religieuze referentie	Verkort (instructie RAZU)
Map 1	71	44	27	NL-WbdRAZU. 022
Deel A	6	6		
Deel B	23	16	7	
Deel C	20	6	14	
Deel D	22	16	6	
Map 2	1		1	NL-WbdRAZU. 510
Map 3	6	5	1	NL-WbdRAZU. 514
Map 4	3	3		NL-WbdRAZU. 299
Totalen:	81	52	29	
In procenten:		64,20%	35,80%	

Figuur 4: Weergave van het aantal kaarten per archiefstuk, uitgesplitst naar religieuze verwijzing

Waar ik had verwacht dat kaarten zonder religieuze referentie zouden toenemen naar mate de jaartallen vorderde (als gevolg van ontkerkelijkheid), bleek dat niet het geval:

Kaarten zonder religieuze referenties	
1920, 1923, 1925, 1926, 1931, 1932, 1934, 1935, 1935, 1935, 1935, 1939, 1939, 1940, 1943, 1943, 1946, 1946, 1946, 1947, 1947, 1950, 1950, 1950, 1950, 1953, 1953, 1959, 1972	
Aantal kaarten:	29

Figuur 5: de jaartallen van kaarten zonder religieuze referentie

Vanaf 1950 zie ik Bijbelcitaten opkomen:

Bijbel- en Psalmreferenties	Jaartal
Ps 23:4	1950, 1956, 1980
Ps 36:2, 72:11	1952
Ps 118:11	1959
Joh. 11:25	1963, 1986
Ps 116:4	1970
Ps 89:1	1970
Joh. 14:2	1972
Ps 118:1a	1975
Ps 4:3	1976
Jes. 41:13	1980
Ps 84:1 (Oude Berijming)	1987
Ps 103	1991

Figuur 6: Bijbelcitaten

Van de 81 documenten heeft 64% (52 documenten) een duidelijk religieuze signatuur. Rouwbrieven zonder religieuze referenties komen ook al relatief vroeg veelvuldig voor. Als ‘geen religieuze referentie’ gelijkstaat aan ‘geen kerkelijke gezindte’, dan staat mijn onderzoekspopulatie niet in verhouding tot de aantallen in de regio:

Onderwerp ▼						
		Roomkatholiek	Nederlands Hervormd	Gereformeerd	Overige gezindte	Geen kerkelijke gezindte
Provincie ▼	Jaren ▼					
		in % van de bevolking				
Utrecht (PV)	1920	32	48	9	5	6
	1930	31	42	9	5	12
	1947	32	39	11	11	14
	1960	32	36	11	8	17
	1971	31	29	8	11	23
	1983	29	22	10	7	31

Bron: CBS

Figuur 7: Levensbeschouwing in de provincie Utrecht tussen 1920 en 1983 (CBS, 2001)

Deze constatering brengt ons bij de tweede vraag: kun je überhaupt aan een rouwkaart zien tot welke zuil iemand behoort?

2.2 Is aan rouwkaarten af te zien tot welke zuil iemand behoort?

In deze paragraaf komt de tweede deelvraag aan bod.

Zoals ik in §2.1 al opmerkte: of het ontbreken van een referentie aan het geloof ook inhoudt dat iemand niet-gelovig is, weet ik niet zeker. Dus kan een rouwkaart iets zeggen over de verzuilde samenleving?

Wat me als eerste opviel, waren de rouwbrieven met een dikke zwarte rand, die een geheel vormden met de enveloppe. Ze zagen er allemaal precies hetzelfde uit.

Vormgeving: standaard uiterlijk en één met enveloppe

1912, 1916, 1923, 1925, 1926, 1929, 1930, 1931, 1932, 1932, 1934, 1935, 1935, 1935, 1935, 1935, 1936, 1939, 1939, 1940, 1940, 1941, 1942, 1943, 1945, 1946, 1946, 1947, 1947, 1948, 1948, 1950, 1950, 1950, 1950, 1951, 1952, 1953, 1953, 1955, 1956, 1956, 1958, 1959, 1959, 1960, 1960, 1963, 1964

Vormgeving: standaard uiterlijk zonder enveloppe

1920

Vormgeving 'eigen'

1959, 1961, 1963, 1963, 1964, 1964, 1965, 1966, 1968, 1968, 1970, 1970, 1970, 1970, 1972, 1972, 1972, 1973, 1975, 1976, 1980, 1980, 1980, 1980, 1984, 1986, 1987, 1991

Vormgeving uitzonderingen, bv. formaat ansichtkaart

1918, 1945

Figuur 8 Vormgeving rouwbrieven en -kaarten naar jaartal

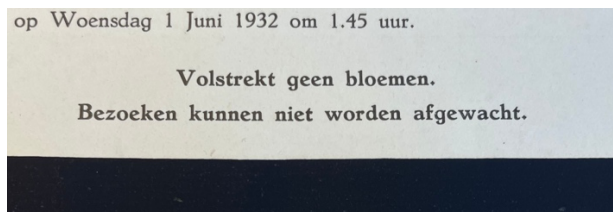
Pas in 1959 komt er eigenheid in de rouwkaarten. En wat voorheen de standaard was verdwijnt daarna geleidelijk maar snel: de laatste rouwbrief is uit 1964.

Rouwbriefven lijken in deze regio dus niet verzuild in de zin van eigen drukkerijen met een ideologische signatuur. Ook aan de uitvaartlocatie kun je verzuiling niet aflezen. Latere kaarten vermelden vaak wel wat deze is, maar op oude rouwbrieven staat dit niet:

Figuur 9: Een rouwbrief uit 1923

Maar wellicht is er toch een aspect dat de geloofsrichting kan duiden. Het viel me op dat ook op vroege kaarten al het verzoek stond om geen bloemen mee te nemen naar de begrafenis:

Figuur 10: Volstrekt geen bloemen

Ik associeerde dit altijd met duurzaamheidsoverwegingen, maar de vroegste kaart (zie figuur 12 in §2.3) is van 1929. Wat kan het nog meer betekenen, als iemand 'Volstrekt geen bloemen' wenst? Het is ook een uiting van soberheid, passend bij een gereformeerde levenshouding. Rooms-katholieken, daarentegen, zijn juist gek op bloemen:

Figuur 11: De begrafenis van oud-burgemeester Haefkens te Houten. Fotografie J. Verheul (RAZU, Beeldbank, 1958)

Deze deelvraag kan ik eigenlijk alleen negatief beantwoorden, zeker omdat de vormgeving van rouwkaarten gestandaardiseerd was ten tijde van de verzuiling, tot pakweg 1960. Aan de kaart zelf kun je geen zuil aflezen. Maar over het gebruik van teksten valt wellicht nog wat te zeggen. Dat doe ik in de volgende paragraaf.

2.3 Ontwikkeling in het gebruik van standaardfrases

In deze paragraaf beantwoord ik de derde deelvraag: Is er een ontwikkeling zichtbaar in het gebruik van bepaalde standaardfrases? Ik heb deze naar thema gegroepeerd.

Frase	Jaartal(len)
Heden...	
Heden behaagde het de(n) Heere...	1918, 1930, 1936, 1940, 1941, 1948, 1951, 1952, 1956, 1956, 1958, 1959, 1960, 1960, 1964, 1965, 1966, 1968, 1968, 1970, 1973, 1980, 1980, 1980 (Opmerkelijke variant: 'Heden behaagde het den Heere ons wederom in diepe rouw te dompelen', 1951)
Heden nam God tot Zich varianten: de Heere / uit ons midden weg / van onze zijde weg	1947, 1950, 1959, 1961, 1963, 1964, 1972, 1980, 1987
Heden overleed (plotseling) [Heden overleed] zacht en kalm	1920, 1929, 1931, 1932, 1934, 1935, 1935, 1939, 1940, 1945, 1946, 1947, 1947, 1950, 1950, 1959, 1968, 1970, 1986 1920, 1923, 1926, 1945, 1950
Heden is in de Heere gerust ontslapen varianten: Heden onstliep in haar / de Heere en Heiland Behaagde het de Heere ... in vrede te doen ontslapen	1912, 1916, 1935, 1942, 1948, 1970, 1975, 1976
Heden ontsliep (zonder God)	1953
Vertrouwen...	
In de hope des Eeuwigen Levens (evt aangevuld met 'is vredig ontslapen')	1932, 1950, 1970, 1970, 1972
In volkomen overgave aan haar Heere en Heiland	1950
... in vertrouwen op haar Heiland	1912, 1929, 1968, 1980
In volle verzekerdheid des geloofs	1955
Aanwijzingen voor bezoek en uitvaart	
U wordt verzocht hierbij tegenwoordig te willen zijn variant: uitgenoodigd	1930, 1946, 1947, 1950, 1950, 1952
Waabij u beleefd wordt uitgenodigd	1943, 1947, 1959
...de overledene de laatste eer te bewijzen	1934, 1935, 1935
Gelegenheid tot condoleren	1963, 1968, 1968, 1970, 1972, 1975, 1980, 1980, 1984, 1986, 1987
(Volstrekt) geen bloemen	1929, 1932, 1932, 1935, 1939, 1941, 1943, 1946, 1948, 1950, 1959, 1960, 1961, 1968, 1970, 1975, 1976, 1980, 1980, 1980, 1984, 1986
Liever geen bezoek aan huis Variant: Geen bezoek.	1932, 1935, 1972, 1984, 1986
Bezoeken kunnen niet worden afgewacht	1932
Over verdriet	
Met diepe droefheid (varianten: diep bedroefd, tot onze droefheid)	1932, 1935, 1935, 1939, 1943, 1946, 1950, 1950, 1950, 1972, 1984
Van ons is weggenomen (Door wie?)	1935, 1984
Wij zijn bedroefd om zijn heengaan, maar dankbaar voor alles wat hij voor ons was	1972, 1987
Nog vrij onverwachts	1950
Hiermede vervullen wij den treurigen plicht	1925
Wij treuren niet als degenen die geen Hope hebben	1952

Over de overledene	
Na een langdurig, geduldig gedragen lijden	1926, 1929, 1930, 1932, 1934, 1935, 1941, 1945, 1947, 1948, 1950, 1952, 1953, 1953, 1956, 1956, 1959, 1960, 1961, 1964, 1968, 1970, 1970
varianten: ernstig / langdurige ziekte / landurig smartelijk lijden	
Na een korstondige ziekte	1929, 1935, 1935, 1935, 1946, 1965, 1966
varianten: korte maar ernstige / lijden / ziekbed / ongesteldheid	
Na een werkzaam leven	1986
Na een dapper leven vol opofferingsgezindheid	1980
Gaf zijn leven voor zijn Vaderland	Overleden 1944, kaart uit 1945
Overleed in alle rust	1963, 1980, 1991
Varianten: In de rust ingegaan, Rustig ingeslapen	

Figuur 12: Frases op rouwbrieven en -kaarten

Een paar zaken die me opvallen:

- ‘Diepe droefheid’ en ‘lijden’ worden ook in de eerste helft van de 20e eeuw wel degelijk door sommige mensen benoemd;
- Vanaf 1963 komt ineens ‘gelegenheid tot condoleren’ op. Het lijkt erop dat belangstellenden daarvoor rechtstreeks bij de nabestaanden aan huis kwamen (wat ook blijkt uit frases als ‘liever geen bezoek aan huis’, vanaf 1932), en er vanaf de jaren ‘60 het gebruik ontstond om hier een aparte condoleancebijeenkomst voor te organiseren.

In dit tweede hoofdstuk heb ik mijn archiefmateriaal geanalyseerd aan de hand van drie deelvragen. In de conclusie beantwoord ik mijn onderzoeksvraag en bespreek ik hoe maatschappelijke processen zich spiegelen in dit onderzoek.

Conclusie

Nu ik in Hoofdstuk 1 mijn literatuuronderzoek heb beschreven en in Hoofdstuk 2 de analyse van mijn archiefmateriaal, kom ik tot een antwoord op de onderzoeksvraag.

Hoe spiegelen twee maatschappelijke elementen uit de 20^e eeuw – de ontzuiling en de houding ten opzichte van de dood – zich in rouwkaarten uit het zuidoosten van de provincie Utrecht uit de periode 1920 – 1980?

Rouwbrieven hadden tot ongeveer 1960 dezelfde vormgeving. De wending valt duidelijk samen met de ontzuiling, het proces van individualisering dat in de samenleving plaatsvond. Een andere verandering vindt tegelijkertijd plaats: de opkomst van aparte condoleancebijeenkomsten. Ook dit kan een uiting van individualisering zijn (geen burens en belangstellenden meer aan huis), al kan het ook samenhangen met Ariès' constatering dat de dood ver van de levenden afstond, en dat herdenken daardoor op daarvoor bestemde plekken moest plaatsvinden (niet bij iemand thuis). Maar ook de standaard rouwbrieven zouden daarvan een uiting kunnen zijn: als de dood iets is wat niet met emotie gepaard mag gaan, dan moet je het vooral niet te persoonlijk maken. Toch zie ik dat, kijkend naar de teksten op de kaarten, niet direct terug. Ook op kaarten uit de eerste helft van de 20^e eeuw is door overledenen geleden en door naasten verdriet beleden.

In totaal heb ik de rouwkaarten en -brieven van 81 overledenen bekeken. Hiervan heeft 64% (52 documenten) een duidelijk religieuze signatuur. Wat me opviel is dat rouwbrieven zonder religieuze referenties ook al relatief vroeg veelvuldig voorkomen - eigenlijk is daarmee in dit onderzoek naar verhouding geen verschil te bemerken van voor en na de jaren '60 van de 20^e eeuw (als ontkerkelijking en ontzuiling in stroomversnelling raken). Het zou kunnen dat dit aan mijn populatie ligt - en dat is op zich al interessant: een niet-kerkelijke bubbel in Zuid-Oost Utrecht rond 1930? - maar het kan ook aan andere factoren liggen, dat zou verder onderzoek moeten uitwijzen.

'Volstrekt geen bloemen' heb ik dit stuk genoemd. Hiermee verwijst ik naar een van de weinige elementen op rouwkaarten waaraan je – misschien – een verband met een zuil kunt aantonen. Maar het is ook een verwijzing naar de strakke, standaard vormgeving – dikke, zwarte rand, volstrekt geen bloemen – die gebruikelijk was tot 1960. Dat is vandaag de dag wel anders, met alle rozen, treurwilgen en zeilboten op rouwkaarten.

Waarom is dit onderzoek van belang voor de hedendaagse samenleving?

Het laat zien dat, hoewel Nederland sterk verzuild was tot de jaren '60 van de vorige eeuw, er wel uniformiteit van rouwbrieven bestond. Pas met de individualisering zie je meer persoonlijkheid in de kaarten sluipen. Ik vond het een leuke verrassing dat rouwbrieven tot 1960 zo'n uniform uiterlijk hadden. Dwars tegen de verzuiling in,

eigenlijk. Ik vind het zelf altijd mooi als aannames onderuitgaan, de werkelijkheid rijker geschakeerd blijkt - of in dit geval: juist uniformer dan gedacht.

Daarentegen zag ik in Museum Tot Zover wel dat crematie een tijdlang verzuild is geweest (en ook pas relatief recent een geaccepteerde methode is geworden):

Figuur 13: Socialisten en crematie in Museum Tot Zover

Ik denk dat het voor elke samenleving relevant is om je te verdiepen in de nuances van het verleden - in dit geval rondom sterven en religiositeit. Dat we leren dat we nooit zomaar iets aannemen. Dat elk geschiedenisboek een interpretatie is, een tijdslijn een lineaire samenvatting en dat mensenlevens nooit volledig in statistiek kunnen worden gevangen. Dat we eigenlijk altijd maar aan de oppervlakte blijven (en wel op basis daarvan conclusies proberen te trekken), terwijl zich onder ons een oceaan van geleefde ervaring bevindt. Een onderzoek als dit geeft kleur aan het verleden.

Waarom is dit onderzoek van belang voor het vak van geestelijk begeleider?

Zoals ik de geestelijk begeleider voor me zie, is zij in staat mee te bewegen met (en af te stemmen op) mensen met allerlei verschillende levensbeschouwingen. Daarbij spelen ook historische en sociologische factoren mee. Ik denk dat we ons daarin moeten verdiepen, om ons te kunnen verplaatsen in andere generaties en culturen - en sowieso in het feit dat ieder ander anders is. Dit onderzoek laat zien dat er door de eeuwen heen verschillende trends zijn in onze verhouding met dood en rouw: een belangrijk inzicht in dit vak, want het zegt iets over de complexe wisselwerking tussen wat maatschappelijk geaccepteerd is en onze persoonlijke ervaring.

Verantwoording

In het Regionaal Archief Zuid-Utrecht (RAZU) te Wijk bij Duurstede heb ik op 24 november en 23 december 2025 diverse bundels rouwkaarten en -brieven uit de periode 1912-1991 ingezien. De gegevens heb ik als kwantitatief onderzoek verwerkt: ik heb voor vormgeving, gebruikte frasen en religieuze referenties geturfd hoe vaak deze voorkomen. Ik merk dat er veel meer onderzoekslijntjes uit voortkomen dan ik in deze paper kan verwerken. Ik hoop op hier op een later moment mee verder te kunnen.

Ik heb mijn bevindingen vervolgens vergeleken met literatuur over Nederlandse religiegeschiedenis, de studie van Ariès (waar je niet omheen kunt bij dit onderwerp) en andere relevante bronnen. Mijn deelvraag over taalgebruik heb ik vooral beantwoord aan de hand van literatuur over rouwadvertenties - want over de ontwikkeling van rouwkaarten bleek weinig geschreven. Dit constateerde ook de bibliothecaris van Museum Tot Zover, die mij aan verschillende achtergrondartikelen hielp.

Mijn dank gaat uit naar Jesse en Pascal van RAZU en Anna van Museum Tot Zover.

Ook heb ik contact gehad met het hoofdkantoor van DELA, de grootste Nederlandse uitvaartverzekeraar, over de vormgeving van rouwkaarten. Zij hebben daar echter zelf geen documentatie over. Een vervolgonderzoek zou ik bij drukkerijen en regionale uitvaartverzorgers kunnen uitzetten.

Feedback op mijn concept heb ik gehad van medestudent Karlijn Geerts en docent Kor Grit. Deze heb ik verwerkt in deze definitieve versie.

Reflectie

Waarom is dit onderzoek van belang voor mezelf?

Ik wil me specialiseren in sterven, verlies en rouw. Daarom volg ik als een van mijn minorvakken *Antropologie van de dood*. Ik zocht voor deze opdracht een onderwerp dat me daarop al enigszins voorbereidde. De koppeling tussen rouwkaarten en ontzuiling leek me interessant: wat zouden deze documenten, die het overlijden van iemand zo nadrukkelijk bevestigen, zeggen over het spirituele leven van deze mensen? In persoonlijke zin niet veel, maar met kwantitatief, vergelijkend onderzoek kunnen er wel tendensen zichtbaar worden. Toch bleef vooral nog veel verborgen: er is zoveel dat ik aanvullend zou willen onderzoeken aan de hand van deze verkenning. In eerste instantie nog veel meer rouwbrieven en -kaarten. Maar ook op gebied van taalgebruik en levensbeschouwing zou ik me graag verder verdiepen. In die zin is dit onderzoek pas een eerste aanzet. Dat het mijn nieuwsgierigheid zo prikkelt geeft voor mij aan dat ik op het goede spoor zit: *dit* (omgaan met dood en rouw) is het onderwerp waarin ik verder wil. Dit beroepsproduct gaf me vooral de gelegenheid om toonaangevende literatuur op dit gebied te verkennen. De *homo clausus* van Elias zal me bijblijven. Wat staat de presentiebenadering daar mooi tegenover.

Bibliografie en afbeeldingen

- Ariès, P. (1987/2003). *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*. Vertaling: Renée de Roo-Raymakers. Amsterdam, Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Bauman, Z. (1992). *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Beauvoir, S. d. (1948/2015). *The Ethics of Ambiguity*. New York: Philosophical Library / Open Road Integrated Media.
- Boer, Y. d. (2011). *Toch nog onverwacht... Rouwadvertenties uit het leven gegrepen*. Ede: Eigen beheer.
- CBG. (2023, mei 10). *Bidprentjes*. Opgeroepen op 28 januari 2026, van CBG Centrum voor Familiegeschiedenis: <https://cbg.nl/bronnen/cbg-verzamelingen/bidprentjes/>
- CBS. (2001, november 30). *Kerkelijke gezindte per provincie vanaf 1849*. Opgeroepen op 5 januari 2026, van cbs.nl: <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/37850/table?dl=A2A84>
- Cock, L. d. (2006). *Geschiedenis van de dood. Rituelen en gewoonten in Europa*. Kampen: Uitgeverij Ten Have.
- Dekker, D., & Stoffels, H. (2011). *Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Dop, J. (2008). *Het taboe op sterven na dood? Een nadere beschouwing van de omgang met de dood in Nederland aan het einde van de twintigste en het begin van de eenentwintigste eeuw*. Rijksuniversiteit Groningen: Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap.
- Eijnatten, J. v., & Lieburg, F. v. (2006). *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Elias, N. (1984/1990). *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd*. Vertaling: G. van Benthem van den Bergh. Amsterdam: Meulenhoff.
- Franke, H. (1984, Jaargang 11 Nummer 2). Het heengaan van de dood. Over de veranderende inhoud van overlijdensadvertenties (1794-1983). *Sociologisch Tijdschrift* (Artikel beschikbaar gesteld door Museum Tot Zover), pp. 286-320.
- Janssen, W. (2025, november 21). *Over NBA*. Opgeroepen op 28 januari 2026, van Nederlands Bidprentjes Archief: <https://bidprentjesarchief.nl/over>

- Paardekooper, J. (1993, Jaargang 62 Nummer 6). 'In plaats van kaarten' Taal van rouwadvertenties. *Onze Taal* (Volledige jaargang 62 Onze Taal, beschikbaar gesteld door Museum Tot Zover), pp. 123-125.
- RAZU. (1958, december 9). *Beeldbank*. Opgeroepen op 28 januari 2026, van RAZU: <https://www.razu.nl/collectie/online-zoeken-in-beelden/?mivast=74&mizig=210&miadt=74&miview=inv2&milang=nl&micode=353&minr=3607898>
- RAZU. (2014). Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede. Toegang 510 O. T. de Villiers Rooseboom en verwanten (1741) 1882-2003. *Invoernummer 8*. Vianen.
- RAZU. (2017, maart 16). Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede. Toegang 022 Collectie Losse Aanwinsten 1378-2022. *Invoernummer 1026*. Leersum.
- RAZU. (2017). Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede. Toegang 514 Familie De Leeuw 1781-1950(2017). *Map 24*. Amerongen.
- RAZU. (2019). Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede. Toegang 299 N.C. (Loek) Caspers (1924-2019) 1890-2020. *Invoernummer 72*. Driebergen, Rijsenburg, Langbroek, Leersum, Overberg, Zeist.

Figuur 1: Coverafbeelding, onderzoek in het RAZU	2
Figuur 2: een voorbeeld van een souvenir-sieraad uit Museum Tot Zover (foto: 21.12.2025). Het verwerken van haar is volgens het museum eeuwenoud, maar kent in de 19e eeuw een bloeitijd.....	7
Figuur 3: Onderzochte rouwbrieven en -kaarten per jaartal	12
Figuur 4: Weergave van het aantal kaarten per archiefstuk, uitgesplitst naar religieuze verwijzing	13
Figuur 5: de jaartallen van kaarten zonder religieuze referentie.....	13
Figuur 6: Bijbelcitaten	14
Figuur 7: Levensbeschouwing in de provincie Utrecht tussen 1920 en 1983 (CBS, 2001)	14
Figuur 8 Vormgeving rouwbrieven en -kaarten naar jaartal.....	15
Figuur 9: Een rouwbrief uit 1923.....	15
Figuur 10: Volstrekt geen bloemen	16
Figuur 11: De begrafenis van oud-burgemeester Haefkens te Houten. Fotografie J. Verheul (RAZU, Beeldbank, 1958)	16
Figuur 12: Frasen op rouwbrieven en -kaarten	18
Figuur 13: Socialisten en crematie in Museum Tot Zover	20